

мр **Алексеј Тимофејев**
Институт за новију историју Србије
Београд

Руска загранична православна црква¹ и Грађански рат у Србији 1941-1945.

Почетком 1941. на подручју Краљевине Југославије је живело око 30 хиљада руских емиграната, који су захваљујући свестраној подршци српске владајуће елите стекли у Југославији значајни ниво права и слобода.* У претежно аграрној земљи коју је тешко погодио разоран рат релативно добро школовани и обучени руски емигранти су успели да заузму одређени друштвени положај. Социјална група руских емиграната у Краљевини Југославији била је конституисана не само формалном споном посебног избегличког статуса (Југославија је пружила руским емигрантима права и привилегије више него било која друга земља), него и са нимало мање јаким неформалним унутрашњим везама. Ове неформалне везе су сигурно укључивале носталгичну љубав према Русији, оданост Православљу, општи конзервативни (али не и традиционалистички) миље погледа, негативан однос према комунизму и схватање о томе да се екстремни ливичарски погледи морају сузбити насилним методама². Све ово се у локалним југословенским условима повезивало са лојалним односом према Југославији и владајућој династији Карађорђевића. Ова лојалност се базирала на пријатељском односу значајног дела српске елите према руским емигрантима. Ту енспирацију су оличавали краљ Александар Карађорђевић (1888-1934) и патријарх Варнава Росић (1880-1937) који су се школовали у царској Русији и гајили симпатије према руским избеглицама. Услед тога руска колонија у Југославији махом формирана од бивших војника антибољшевичке Беле гарде и њихових породица се претворила у центар десничарске струје у оквиру руске емиграције која је видно одскакала од либералних емигрантских друштава у Прагу и Паризу³. Ово је било и те како очигледно руским емигрантима који су долазили у Југославију:

¹ У даљем тексту РПЦ(з) за разлику од Руске православне цркве Московског Патријархата – РПЦ МП.

* Излагање на научном скупу „Српска теологија у двадесетом веку: Истраживачки проблеми и резултати“ одржаном на Православном богословском факултету у Београду 24. и 25. маја 2007. у склопу пројекта бр. 149037А („Српска теологија у двадесетом веку“), који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

² Упореди релативну популарност код руских емиграната у Југославији предавања везаних за војне теме, школовања мушке деце у војним (кадетским) установама и читања књига на војну тематику. Значајан број књига из војних наука стално се објављивао (а то по свој прилици значи да се и читао) од стране руских емиграната у Југославији. См. Качаки Ј., Руске избеглице у Краљевини СХС/Југославији. Библиографија радова 1920-1944. Покушај реконструкције, Београд, 2003, с. 15-16.

³ РГВА, ф. 730, оп. 1, д. 173, л. 26.

„На станици Нови Сад – као да је право из гроба васкрсла слика далеке, далеке прошлости: генерал у руској униформи са два Георгија (sic! ордена на грудима). Овде у Југославији још су многи руски војници сачували своју руску униформу.“⁴

После напада Немачке и њених савезника на Југославију руски емигранти у Југославији су се заклели преко својих вођа у „безграничну оданости Руске емиграције и њену чврсту оданост и у будућности традицијама... предака“.⁵ Уредништво гласила руске емиграције „Руски глас“ („Русский голос“) позивало је сународнике да се „уздрже од празних прича и да се баве одређеним им послом, а ако буде требало и да изврше свој дуг пред земљом која [нас – А. Т.] је толико ... го-стољубиво дочекала“⁶. Намерено брутално бомбардовање Београда 6. априла 1941.⁷ руски емигранти, као и остало становништво Србије, осетили су као „сурово и бесмислено“⁸. Београдска руска колонија је била једна од најкрупнијих у земљи и зато је у значајној мери била оштећена услед овог варварског чина. Позвани у војску руски емигранти су се потпуно одазвали позиву а 12% руских учесника Априлског рата погинуло је у борбама⁹. Ипак већ 17. априла опкољена са свих страна Југославија није издржала издаје унутрашњих субверзивних елемената (одређених сепаратистички расположених националних мањина) и предала се. Услед ове националне катастрофе заједно са српским војницима и официрима и 173 руска емигранта који су се борили у Априлском рату нашли су се у немачком логору за ратне заробљенике. Већина ових руских заробљеника (официри, војни техничари, војни инжењери, пилоти и специјалисте за ПВО) нашло су се у ноторној тврђави Колдиц између Лајпцига и Дрездена.¹⁰

После капитулације југословенске војске и окупације Југославије према наредби Команданта немачке војне снаге у Србији од 22. маја 1941. била је основана јединствена организација која се бавила питањима руске емиграције – Биро за заштиту интереса и помагање руских емиграната у Србији, коју је предводио генерал Михаил Федорович Скородумов (1892-1963). Почетак совјетско-немачког рата је пробудио више нових и обновио све старе наде руске емиграције везане за ликвидацију болшевистичке диктатуре у Русији и тријумфалан повратак руске емиграције у завичај. С друге стране КПЈ је започела активну припрему устанка против непријатеља „прве пролетерске државе“, с тим да су се на мети ових планова и напада нашле не само наоружане и јаке немачке јединице, већ и локалне општине, полицијске станице, па и појединачни непријатељи комунистичке идеологије – српски националисти, доследни монархисти и најмање заштићене мете – руске избеглице. Услед тога крајем августа почетком септембра долази до формирања руских одреда за самоодбрану у унутрашњости Србије, који су морали да штите избегличке породице и који су се претворили у језгро организације за повратак у домовину. Вођство НСДАП је имало своја схватања о рату са СССР-ом. Иако су прогласили „крсташки рат против болшевизма“, битна (или чак најбитнија) подлога овог напада била је жеља за ширењем „немачког животног просто-

⁴ Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*. Београд, 2006, с. 269.

⁵ „Русский голос“, 6 априла, 1941 года.

⁶ „Русский голос“, 6 априла, 1941 года.

⁷ Белов Н., *Я был адъютантом Гитлера*. Смоленск, 2003, с. 332.

⁸ Острогорский Г., *Заметки к Слову о полку Игореве*. Белград, 1941, с. 5.

⁹ Шеншин Алексеје, *Садашње стање руске емиграције у Југославији*, 23.11.1943, МИП, прилог Пов. бр. 6544/43 // *Зборник докумената Јаковљевић Ранко, Руси у Србији*, Београд, 2004.

¹⁰ ГАРФ Р6792, оп.1, д. 515, с. 1.

ра“ и окупација Русије до линије А-А (Архангелск-Астрахањ). Непосредно према Русима било је планирано спровођење политике „поткопавања биолошке снаге народа“, борба са националном културом, замена ћирилице латиницом¹¹. Жељни националног препорода руски емигранти нису се уклапали у овај концепт. Претерано активног у спремању „свеопштег повратка“, Михаила Скородумова (који је наредбом од 12. септембра 1941. формирао „Руски корпус за ослобођење Русије од большевика“) Немци су заменили лојалнијим генералом Владимиром Владимировичем Крејтером (1888-1950). Руски корпус био је постављен под управу генерала Бориса Александровича Штејфона (1881-1945) и претворен у „Руску одбрамбену групу“ са циљем да се емигранти жељни борбе против большевика искористе као помоћ за немачке и српске антикомунистичке јединице (СДС и СДК) које су се бориле против комунистичког устанка. Припадницима Руског корпуса су објаснили да се њихов повратак у Русију одлаже до „дефинитивне победе над локалним комунистима“, и фактички Корпус се претворио у антипартизанску стражарску јединицу која је учествовала у спречавању продора партизана у Србију до доласка на југословенско подручје јединица Црвене Армије (званични назив Радничко Сељачка Црвена Армија – РСЦА). Уочи доласка у Београд јединица РСЦА и партизана већина руске емиграције је напустила Србију да не остане под влашћу „црвених“. Преостали део који се понадао на милост победника ускоро је зажалио за ту своју одлуку услед чистки 1944-45. и још тежих прогона 1948-1949.

РПЦ(з) је имала улогу једног од најзначајнијих кохерентних фактора руске емиграције. РПЦ(з) је била пријемник, настао у мају 1919. за време Грађанског рата, Привремене Више Црквене управе на Југу Русије (белогардејци). Формирање РПЦ(з) је било проглашено на подручју Краљевине СХС у Сремским Карловцима, где се горепоменута Управа преселила 1921. на позив патријарха СПЦ Димитрија, који је пружио руској цркви на подручју југословенске краљевине изузетно велике повластице¹². Подела Руске православне цркве (даље РПЦ) на Московски патријархат (РПЦ МП) и РПЦ(з) се одиграла услед Свезаграничног Руског Црквеног Сабора спроведеног 8(20). новембра 1921. у Сремским Карловцима, који је позвао на успостављање на руском престолу „легитимног православног цара из династије Романов“ уз помоћ стране војне интервенције или друге подршке коју би пружила било која светска сила.¹³ Владике РПЦ у Русији су се налазили на нишану ВЧК – ГПУ и због тога су морали да изричито осуде одлуке и учеснике Карловачког сабора и покушали су да укину Привремену управу. Услед тога 13. септембра 1922. Архијерејски Сабор је наредио формирање Архијерејског Синода РПЦ(з) под омофором СПЦ. У РПЦ(з) су ушли не само отерани са својих катедри епископи-емигранти него и тај део Руске цркве који се нашао ван домашаја большевика: бројне парохије у Западној Европи, епархија у Америци, две епархије на Далеком истоку (Владивосточка и Пекиншка), с тим да је из Владивосточке епархије која се до новембра 1922. налазила ван большевичке вла-

¹¹ Письмо Мартина Бормана – Альфреду Розенбергу от 23.07.1942, *Военно-исторический журнал*, 1/1965, стр. 82-83; *ИМТ*, vol. XXVI, Doc. 1017; M. Picker, *Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier*. Вонп, 1961, стр. 72.

¹² Јовановић М., *Руска емиграција на Балкану 1920-1940*, с. 316-348; Косик В. И., *Русская церковь в Югославии (1920-1940-е гг. XX в.)*. Москва, 1999.

¹³ Проф. Андреев П. М., *Краткий обзор истории Русской Церкви от революции до наших дней*. Jordanville, N. Y., 1951; Протопресвитер Георгий Граббе, *Правда о Русской Церкви на Родине и за Рубежом*. Jordanville, N. Y., 1961.

сти била издвојена још једна – трећа далекоисточна епархија Харбиншка. У заграничну Цркву су такође ушле и богата Православна Духовна Мисија у Палестини и бројна парохија у Техерану. Тек 1927-28. Архијерејски сабор РПЦ(з) у Сремским Карловцима и Привремени Синод Московског патријархата су дефинитивно раскинули све административне контакте. А 1936. услед одбијања РПЦ(з) да призна новог поглавара РПЦ митрополита Сергија прекинула се задња веза између РПЦ(з) и РПЦ МП.¹⁴ У августу 1938. у Сремским Карловцима под вођством митрополита Анастасија [Грибановског] (1873-1965) и покровитељством почасног председника патријарха Гаврила био је окупљен 2. Свезагранични Сабор РПЦ(з). У току овог дешавања чланови сабора су се упутили у Београд где су посетили Споменик руским војницима на Новом гробљу¹⁵. У Иверској капели на Новом гробљу била је одржана литија и свечана служба за покој душе Цара мученика Николаја II и његове од стране большевика убијене породице, као и свих који су погинули у борби за Веру, Цара и Отаџбину. По завршетку Сабора учесници су потписали две посебне прокламације: напаћеном Руском народу у Отаџбини и Руској пастви у расејању¹⁶. На тај начин била је још једном утврђена истрајност РПЦ(з) у борби са комунизмом као и глорификација и спремност за наставак Грађанског рата. Обзиром на то да је Европа у то доба већ полако срљала у вртлог новог глобалног рата морамо да поменемо и однос у то доба релативно наклоњени РПЦ(з) према Немачкој, која се још није претворила у директну претњу границама Југославије и није показала свету мрачни понор геноцида.¹⁷

После избијања Априлског рата РПЦ(з) је позвала своју паству да уложи све снаге у одбрану своје нове домовине, а митрополит Анастасије је потписао заједно са председником Делегације за заштиту интереса руских избеглица Василијем Николајевичем Штрандтманом (1877-1963) одговарајући проглас.¹⁸ У трагичне дане бомбардовања Београда 6. априла 1941. свештенство РПЦ(з)

„... о.о. протојереј И. Сокаљ, В. Некљудов, В. Тарасјев и С. Ноаров, као и протосинђел о. Аверкиј без престанка су вршили своје пастирске обавезе, тешили су клонуле духом, давали последње причешће рањеницима и умирућима и опевали преминуле. Они су непрестано вршили молитве и службе у црквама и у местима свог боравка за време бомбардовања. Владика митрополит Анастасије је прво прешао у Руски Дом, и тамо се молио заједно са народом који се сакрио у њему, а после је прешао у Земун, где се задржао до Великог Четвртка, а након тог дана се вратио у Београд где је вршио богослужење. Све вечерње службе су се завршавале због ратних околности до 7 сати увече, а ускршња јутарња служба је почела у 6 сати ујутро.“¹⁹

Сличне ванредне околности су се поновиле у априлу 1944. када су руске монахиње, евакуисане из манастира Хопово, водиле литију у месту свог боравка (на Сењаку) да га заштите од бруталних савезничких ваздушних напада²⁰.

После капитулације, окупације и поделе Југославије РПЦ(з) се нашла у ком-

¹⁴ Тек 17 маја 2007 у Храму Христа Спаситеља у Москви Патријарх РПЦ МП Алексиј II и првојерарх РПЦ(з) митрополит Лавр су потписали Акт о канонском општењу РПЦ(з) и РПЦ МП.

¹⁵ Величанствени споменик који се налази на „руској“ парцели Новог гробља представља највећи у свету споменик руским војницима палим у Првом светском рату.

¹⁶ Дејанія 2-го Всезарубежног Собора Русской Православной Церкви за границей, Белград, 1939.

¹⁷ Благодарственный Адрес Митрополита Анастасия Адольфу Гитлеру. 12 июня 1938 г. „Церковная жизнь“, 1938, № 5-6.

¹⁸ „Русский голос“, 6 апреля, 1941 года.

¹⁹ „Церковное обозрение“, № 4-6, 1941, с. 1.

²⁰ Дуброва А., Сила Молитвы // Наши вести. Издание Союза чинов Русского корпуса, 1978, № 369.

пликованој и деликатној ситуацији – део парохија нашао се ван новоформираних граница²¹ с тим да је и комуникација са епархијама у другим земљама била изузетно отежана услед ригорозних мера и цензуре предузетих од стране Немачке. На тај начин поглавар РПЦ(з) и руских православних општина у Југославији митрополит Анастасије се нашао у фактичкој изолацији²².

Осим спољне изолације долази и до унутрашње изолације и кидања веза са световном влашћу. Немци су одмах сменили заступника интереса руске емиграције у предратној Југославији Василија Штрандтмана, који је чак провео неко време у затвору јер се сумњало на његове превише присне везе са Енглеском и панславистичке погледе²³. У бомбардовању је погинуо и начелник руске колоније у Београду Евграф Евграфович Ковалевски. Нови управник послова руске емиграције Скородумов био је превише радикалан и брзоплет и односи РПЦ(з) са њим су се тешко успостављали због његових покушаја да се превише уплиће у унутрашњи живот цркве. РПЦ(з) је преко Секретара Синода Јурија Павловича Грабе (1902-1995) морала да ступи у директне односе са заповедником немачких снага у Србији и са локалном испоставом СД и Гестапом. Ускоро је генерала Скородумова сменио „генерал Крејтер, с којим већ није било никаквих неспоразума или судара: он је одлично схватао позицију Цркве“²⁴.

Ситуација је почела да се мења крајем јуна 1941, када је Немачка напала на СССР, што је део верника и клирика РПЦ(з) на почетку схватио као почетак дуго очекиваног ослободилачког Похода на Москву. Ово расположење је било типично за значајан део руске беле емиграције па и за њихове духовне поглаваре – јерархе РПЦ(з). Изјаве у подршку немачког напада на СССР су дали у лето 1941. архиепископ Берлински и Германски Серафим (Ладе) и архимандрит Иоан (Шаховској)²⁵. Ово је донекле било објашњиво. На почетку јуна 1941. у СССР-у је остало 3732 активна православна храма, с тим да се 3350 од њих налазило на новоприпојеним територијама балтичких република, западне Украјине, западне Белорусије и Бесарабије. А у осталој земљи постојало је само око 350-400 отворених храмова. Број отворених храмова и свештеника (око 500 људи) била је за толико огромну територију апсолутно мала и чинила је око 5% од стања крајем 1920-их година. У окупираним деловима непосредно у Русији било је изграђено: на северо-западу – 470, у Курској области – 332, у Ростовској области – 243, у Краснодарском крају – 229, у Ставропољском крају – 127, у Орловској области – 108, у Воронешкој области – 116, у Кримској области – 70, у Смоленској области – 60, у Тулској области – 8 и око 500 у Орджоникидзевој крају, Московској, Калушкој, Стаљинградској, Брјанској и Белгородској области, односно укупно око 2150 цркава. У Белорусији је било отворено најмање 600 храмова, а у Украјини најмање 5400 православних цркава, које и касније након повлачења Немаца нису од стране совјетске државе биле затворене из пропагандно-политичких разлога. У овом контексту типично је писмо које је 25. јануара 1944. написао митрополиту Алексију обичан појак Нико-

²¹ „Церковная жизнь“, 1942, № 7, с. 110; 1942, № 9, с. 140, 142; 1943, № 1, с. 11.

²² Граббе протопресвитер Георгий, Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи), Нью-Йорк, 1978.

²³ ИАБ, ф. BDS, д. St-131.

²⁴ Граббе протопресвитер Георгий, Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи), Нью-Йорк, 1978.

²⁵ Шкаровский М. В., Нацистская Германия и Православная церковь. Москва, 2002, с. 247; Материалы к биографии архиепископа Иоана (Шаховского) // Церковно-исторический вестник, 1998, № 1, с. 81.

ло-Конечке парохије поред малог градића Гдовска С. Д. Плескач:

„Могу да саопштим да се руски човек савршено променио када су се појавили Немци. Порушени храмови су се обновили, црквене ствари су израђивали, доносили свештеничку одећу одатле где се она сачувала. Сељанке су качиле на иконе чисте и својеручно извезене пешкире. Појавила се једна радост и мир. Када је све било готово, тада су звали свештеника и вршили освећење храма. У то време је било толико радосних догађаја да то не знам и да опишем.“²⁶

Услед жеље да се започне борба са насилном комунистичком диктатуром дошло је и до бројног прилива добровољаца у оружане одреде који су се борили против СССР-а.²⁷

Највећи степен политичког радикализма је испољавала група верника РПЦ(з) окупљена око Ексакустодиана Ивановича Махараблидзе (?-1960) која се налазила у опозицији чак и према изразито антибољшевички расположеном окружењу канцеларије Синода РПЦ(з). Махараблидзе је потицао из породице војних свештеника и завршио је Санкт-Петербуршку богословију и правни факултет Санкт-Петербуршког универзитета, за време Првог светског рата је постао начелник канцеларије протопрезвитера царске Војске и Морнарице, током Грађанског рата је био начелник канцеларије протопрезвитера Оружаних снага на Југу Русије. Након формирања Привремене Више Црквене управе он је постао секретар и начелник канцеларије карловачког Синода²⁸. Махараблидзе је био аутор реферата карловачком Сабору од 1. септембра 1922. о спорном акту Патријарха Тихона који је и постао почетни корак у разбијању РПЦ на РПЦ(з) и РПЦ МП. У овом реферату Махараблидзе је изнео сумњу у веродостојност потписа Патријарха, доказао је да је текст био написан уз диктат бољшевичких ментора и закључио да карловачки Синод не би требало да прихвати наређење Патријарха које је сматрао супротно православним канонима²⁹. Услед одређених личних и финансијских затезања 1931. Махараблидзе је био отпуштен са положаја начелника канцеларије³⁰, након чега је дошло до гашења званичног гласила РПЦ(з) „Церковние ведомости“ (1922-1930) ког је уређивао Махараблидзе. Тек касније РПЦ(з) је започела другу новину „Церковная жизнь“ (1933-1944), коју је уређивао нови секретар Синода Грабе. Паралелно с тим руска емиграција у Југославији је добила још један ултрадесничарски црквени лист „Церковное обозрение“ (1932-1944), који је износио оштре ставове на рачун одређених сарадника канцеларије Синода РПЦ(з), но није се јавно замерало ни једном члану Синода. „Цер-

²⁶ ЦГА СПб., ф. 9324, оп. 1, д. 7, л. 3. О овом контексту занимљив осврт на политику Трећег Рајха према хришћанству и Православљу садржи нова и контрадикторна монографија: Дмитрий Жуков, *Оккультизм в Третьем рейхе*. Москва, 2006.

²⁷ Према калкулацијама савремених руских историчара базираним на основу марљивог проучавања архивске грађе „општи број грађана СССР-а и емиграната који су бар неко време служили у саставу Вермахта, СС, полиције или паравојних јединица, био је око 1,200.000 људи (између њих до 700 хиљада Словена, до 300 хиљада представника балтичких народа, до 200 хиљада представника татаро-туркестанских, кавкаских и других мањих народа)“, с тим да се максимална једновремена бројност колебала око 800-900 хиљада људи: Дробязко С. И., *Под знамјенами врага. Антисоветские формирования в составе германских вооруженных сил. 1941-1945*. Москва, 2005.

²⁸ Струве Н. А., *Братство Святой Софии: Материалы и документы. 1923-1939*. Москва – Париж, 2000, с. 297; Шавельский Г., *Воспоминания*, т. 1, Москва, 1996, с. 72.

²⁹ Види текст реферата Махараблидзеа у фонду Синода РПЦ(з) ГА РФ. Ф. 6343. Оп. 1. Д. 4; Попов А. В., *Архив Архиерейского Синода Русской Православной церкви за границей в ГАРФ. // Зарубежная Россия 1917-1939. Сборник статей*, Санкт-Петербург, 2000, с. 403-411.

³⁰ „Церковная жизнь“, 1942, № 2, с. 18-19; „Церковное обозрение“, № 7-9, 1941, с. 7-12.

ковное обозрение“ уређивао је Махараблидзе, а осим њега на страницама су се појављивали радови познатог православног публицисте и проповедника прото-презвитера Владимира Игнатијевича Востокова (1868-1957), задњег протопрезвитера царске Војске и Морнарице Георгија Ивановича Шавельског (1871-1951) и других, мање познатих аутора³¹.

„Церковное обозрение“ са неприкривеном срећом коментарисало је напад нацистичке Немачке на большевички СССР:

„...сада иде одлучујућа битка Светлости и таме. Њена снажна рука је прогласила смртну борбу. Сви верници, сви хришћани, а нарочито ми православни синови Русије, морамо претворити ову борбу у свехришћански крсташки рат и пратећи је искреним молитвама свесрдно узети учешће у њему на све за нас доступне начине.“³²

Новина коју је уређивао Махараблидзе се претворила у непрестаног појца панегирика „новог светског поретка“ и његовог вође, и у томе је прелазила границе умерености и пристojности³³. Умеренију позицију је заузела званична новина РПЦ(з) „Церковная жизнь“, која је направила велики помак у раду од Априлског рата до краја 1941. и на тај начин добила дистанцу да одмери своје изјаве и прогласе. Први број под немачком окупацијом био је праћен немачким преводом назива „Das kirchliche Leben“ (за разлику например од новине Махараблидзеа, који на омот својих новина није ставио немачки превод). Тај први број није био препун неумереног ликованја због напада Немачке на СССР, али није био ни потпуно аполитичан услед опширног чланка митрополита Анастасија. У свом чланку владика је концентрисао своју пажњу на антихришћанску и антихуману природу комунизма, али није заборавио и да помене „...тешку борбу... са злим снагама... која је по снази само толико јака духом и војном снагом... немачком народу... на који гледа читав свет...“³⁴. У следећем броју овог званичног гласила РПЦ(з) у непотписаном уредничком чланку однос према догађајима је био изнесен јасније:

„... по читавој Земаљској кугли Руска Загранична Црква напето и пажљиво прати ток рата на Истоку, у молитвама подржава самопожртвоване борце против безбожника и увек је спремна према свим својим снагама и могућностима да помогне ову борбу, која се осим спољног војног ратишта у једном или другом облику води по читавом свету у свим његовим деловима и у свим државама“³⁵.

У каснијим Божићним и Ускршњим посланицама митрополита Анастасија за 1941. и 1942. годину присутни су изрази подршке и охрабрења

„крсташком војнику, који је кренуо на борбено поље... да учини велики подвиг љубави и самопожртвовања... за вредности које су више и скупље и од самог живота јер имају непролазни вечни значај“³⁶.

Ипак од Ускршње посланице 1943. реторика се променила и, мада је набрајање большевичких недела задржано, дивљење „борцима против большевизма“ скоро да је нестало, смењено пуним горчине и туге поменима о

³¹ Ови људи нису се налазили у отвореном конфликту чак ни са канцеларијом Синода и само су износили властите погледа на одређена питања. Без обзира на то они нису стављали под упитник своју лојалност РПЦ(з), о чему сведочи на пример то да је Архијерејски Синод 8./21. јуна 1941, према препоруци митрополита Анастасија, наградио Владимира Востокова великим златним крстом са украсима.

³² „Церковное обозрение“, 1941, № 4-6, с. 12; 1941, № 7-9, с. 3-5; 1941, № 10, с. 10-12; 1942, № 4-6, с. 6-7.

³³ „Церковное обозрение“, 1942, № 1-3, с. 4-8; 1943, № 6, с. 5; 1944, № 2-3, с. 7.

³⁴ „Церковная жизнь“, 1941, № 3-12, с. 37.

³⁵ „Церковная жизнь“, 1942, № 1, с. 11.

³⁶ „Церковная жизнь“, 1942, № 4, с. 50-51; 1942, № 12, с. 180.

„... жртвама и патњама... стењању и уздисајима... бригом о томе шта долази ... о садашњем дану... смрти, која коси као траву хиљаде младих живота, најбољу наду и утеху сваког народа... и свакодневи пораст непријатељства и злобе, прелазећих у сатанску суровост... крајњих граница...“³⁷.

Разлог ових промена у дискурсу је био тај да је у току рата у Русији, РПЦ(з) постало све очигледније

„...да Немци неће да пруже... подршку у раду у Русији..., да су они највише хтели јачање подела... да су намерно отежавали контакте чак и са Архиепископом, а касније Митрополитом Серафимом у Немачкој. Они уопште нису хтели да се он превише веже за нас, а и њему нису баш дозвољавали да контактира владу по црквеним питањима нарочито на окупираним територијама на Истоку.“³⁸

Нацисти су чак покушавали да спрече контакте између ратних совјетских заробљеника и РПЦ(з). Услед тога активност РПЦ(з) да се помогне успостава нормалног црквеног живота у Русији морала је да се одвија преко споредних колосека. На пример, значајни део православног издаваштва био је пренесен на братство преп. Јова у Ладомирову (Словачка), које је поседовало своју штампарију.

Овај сумњиви поглед немачких власти на РПЦ(з) потицао је са политичког Олимпа Трећег рајха³⁹ и водио је покушајима да се за ову цркву задржи само положај емигрантске цркве и ништа више од тога.

Нормално да ови покушаји да се изађе ван граница емиграције нису сметали активној пастирској делатности РПЦ(з) према својим верницима из редова руских избеглица. Осим редовних активности у Руском дому РПЦ(з) је отворила наставу за припрему антиатеистичких пропагандиста, вођену од стране бројних реномираних лектора, а касније су почели са радом и иконописни курсеви под руководством јеромонаха Антонија Бартошевича (1910-1993)⁴⁰. Владика Анастасије је обраћао велику пажњу на васпитање омладине и више пута је посећивао Кадетски корпус у Белој Цркви⁴¹, где је веронауку предавао омиљени и од својих ученика поштовани свестрано надарени јеромонах Антониј (Бартошевич), и руску гимназију у Београду, где је веронауку предавао чувени Георгије Васиљевич Флоровски (1893-1979).⁴² Владика је посећивао и традиционалну Божићну јелку за децу сиромашнијих руских емиграната⁴³. РПЦ(з) је учествовала и у помагању усамљених старих и клонулих представника руске емиграције, чији је број због објективних разлога порастао за време рата. Храмови РПЦ(з) су деловали уз руски старачки дом у Кикинди⁴⁴ и уз старачки дом у Београду (на Вождовцу)⁴⁵, као и уз руску болницу у Панчеву, с тим да је владика Анастасије обилазио ове своје парохије и пружао потребну помоћ и подршку.⁴⁶ Благослов и пажњу митрополита Анастасија добио је и још један пројекат руске емиграције – заједничко пољопривредно имање на Бањици где су емигранти притиснути тешким животним окол-

³⁷ „Церковное обозрение“, 1943, № 4, с. 49;

³⁸ Граббе протопресвитер Георгий, Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи), Нью-Йорк, 1978.

³⁹ Пикер Г., Застольные разговоры Гитлера. Смоленск, 1998, с. 46.

⁴⁰ „Церковная жизнь“, 1942, № 1, с. 12; 1943, № 8, с. 122.

⁴¹ „Церковная жизнь“, 1942, № 12, с. 187; 1943, № 10, с. 144.

⁴² „Церковная жизнь“, 1943, № 7, с. 108.

⁴³ „Церковная жизнь“, 1942, № 1, с. 12.

⁴⁴ „Церковная жизнь“, 1943, № 6, с. 81.

⁴⁵ „Церковная жизнь“, 1943, № 2, с. 28.

⁴⁶ „Церковная жизнь“, 1943, № 5, с. 75.

ностима покушавали да гаје намирнице потребне за преживљавање⁴⁷.

Без обзира на немачке санкције РПЦ(з) је покушавала да учествује у помагању препорода православног живота на окупираном подручју СССР-а. Средином лета 1942. био је формиран Одбор за прикупљање средстава у фонд Синода за набавку књига и црквених ствари за потребе Цркве у Русији⁴⁸. Велику пошиљку црквених књига, крстова и антиминос канцеларија Синода је успела да из Србије пошаље у Русију преко трећих лица. Однос према РПЦ(з) се побољшао тек 1943. када је Стаљин дозволио избор патријарха РПЦ МП и нацисти су морали да побољшају статус РПЦ(з), која је могла да им пружи подршку у критикама на рачун овог успешног потеза црвене Москве. Да би се добила осуда избора московског Патријарха у Бечу је био удешен састанак владика РПЦ(з) после ког се појавила потребна изјава са осудом „неправедног“ избора⁴⁹.

Колико је тежак био положај цркве чији је поглавар притворен а значајан део владика страдао или био насилно одвојен од своје пастве. У својем послератном предавању епископ Григориј (Грабе) сетио се како је митрополит Анастасије честитао славу патријарху Гаврилу и епископу Николају упркос отпору немачких власти томе и свеопштој изолацији ових ухапшених јерарха СПЦ. Беспрекорну позицију заузела је РПЦ(з) и по питању „хрватске цркве“, у организацији које је учествовао престарели руски епископ Гермоген (Максимов) (1861-1945). Чим је митрополит Анастасије добио извештај о успостављању ове организације одмах је изразио свој негативан однос према њему. Гермогену је била изречена забрана, о чему је одмах обавештена СПЦ (писмено и усмено је био обавештен митрополит Јосиф). Немци су забранили да се ова реакција РПЦ(з) обелодани у новинама и зато су директна објашњења овог случаја усмено изнели у својим парохијама пастири РПЦ(з). Ова доследност и оданост у односима са сестринском СПЦ није остала незапажена од стране СПЦ. После завршетка рата 1945. патријарх Гаврило је за време свог боравка у Лондону изјавио да „се митрополит Анастасије са великом мудрошћу и тактом држао за време окупације, био је увек лојалан Србима“⁵⁰.

Политички и лични погледи начелника канцеларије Синода Грабеа на унутрашњу ситуацију у Србији се очито назире према изузетно позитивним оценама генерала Милана Недића и Димитрија Љотића (последњег је он називао својим личним пријатељем) и повољним карактеристикама антикомунистичких јединица које су се формирале уз њихово учешће (Српски Добровољачки Корпус и Српска Државна Стража). Морамо да обратимо пажњу и на ту чињеницу да је ове ставове Грабе износио неколико деценија после Другог светског рата у доба када су они могли да иду само из срца а не из ускопрактичних разлога свакодневне политичке ситуације. У прилог општој слици иду и активни контакти РПЦ(з) са немачком творевином – антибольшевичком Руском Ослободилачком Армијом генерала Власова, кога су митрополит Анастасије и секретар канцеларије Синода Грабе

⁴⁷ „Церковная жизнь“, 1942, № 6, с. 87-89.

⁴⁸ „Церковное обозрение“, 1942, № 7-8, с. 4; 1942, № 11-12, с. 6; 1944, № 2-3, с. 9; „Церковная жизнь“, 1942, № 11, с. 161-164, 170; Шкаровский М. В., *Нацистская Германия и Православная церковь*. Москва, 2002, с. 201-203.

⁴⁹ Граббе протопресвитер Георгий, *Архиерейский Синод во II Мировую войну*. Лекция (по магнитофонной записи), Нью-Йорк, 1978.

⁵⁰ Шкаровский М. В., *Нацистская Германия и Православная церковь*. Москва, 2002, с. 206; Андреев И. М., *Краткий обзор истории Русской церкви от революции до наших дней*. Джорданвилль, 1951, с. 134; *Serbian Orthodox Church in the U.S.A. and Canada Calendar*, Pittsburgh, 1991, с. 105.

лично посетили и учествовали у свечаностима. Може да се помене да су те везе биле толико чврсте да је после евакуације из Београда у јесен 1944. у Немачку митрополит неко време путовао Немачком у аутобусу штаба генерала Власова⁵¹.

После почетка Грађанског рата у Србији сличне доследно антикомунистичке погледе испољавао је одређени део руског свештенства који је служио у парохијама СПЦ у унутрашности Србије. Због тога је више њих,⁵² као и њихови истомишљеници из редова српског свештенства, страдало од руку партизана⁵³. Овај релативно раширени мартиролог није могао да буде предвиђен од стране званичног гласила РПЦ(з)⁵⁴.

Веома је вероватно да је ово донекле утицало на подршку коју је РПЦ(з) доследно пружала Руском корпусу⁵⁵. Од тренутка оснивања у септембру 1941. митрополит Анастасије је благословио ступање припадника своје пастве у ову формацију која је такође добила његов благослов. Митрополит Анастасије је редовно учествовао у војним парадама јединица Корпуса, служио је за њега свечане службе, и добијао је писмене захвалнице од командира Корпуса „за свакодневну пажњу према духовним потребама Корпуса“. На пример 1943. митрополит Анастасије је са чудотворном Иконом Богородице од Курска посетио бањичке касарне Корпуса да би извршио чин освештења пуковске фелд-цркве. Митрополит Анастасије није заборављао својом бригом ни породице војника и официра Руског корпуса⁵⁶.

За време Ускршње недеље 1943. био је организован масовни одлазак младих војника Руског корпуса у цркву Св. Тројице у Београду које је топло дочекала значајна маса руских емиграната. Млада генерација војника из Руског корпуса је присуствовала на свечаној служби коју је водио митрополит Анастасије након чега се владика војницима обратио инспиративним и убедљивим говором⁵⁷. Осим ове непрекидне пажње митрополита Анастасија према Руском корпусу у овоме су од самог почетка постојали митрополиту потчињени пуковски свештеници (о. Владимир Могилъов, о. Владимир Уљанцев, прот. Борис Молчанов, прот. Григориј Бараников, јеромонаси Никодим (Нагаев), Антоније (Медведев), Викторин (Љабах), предвођени старијим свештеником Корпуса, прво прот. Јоан Гандурин а касније јеромонах Никон (Рклицки)). Учешће ових свештеника у животу Корпуса било је активно и самопожртвовано и укључивало је све ризике рата. На пример 1944. за време борбе за Чачак, не зазирући од интензивне ватре совјетских топова и „каћуша“ (гардијски ракетни минобацач БМ-13), о. Никон и његов помоћник јерођакон Васиан су неуморно причешћивали рањенике и опевали погинуле. Услед појачане непријатељске ватре о. Никон је био рањен, а његов ђакон је погинуо⁵⁸. Квалитет и углед свештеника Корпуса је био изузетно велик, о чему индиректно

⁵¹ Граббе протопресвитер Георгий, Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи), Нью-Йорк, 1978.

⁵² „Церковное обозрение“, 1943, № 1, с. 8; 1943, № 8, с. 6; 1943, № 9, с. 3.

⁵³ „Церковное обозрение“, 1941, № 7-9, с. 7; 1942, № 7-8, с. 4; 1942, № 11-12, с. 6.

⁵⁴ „Церковная жизнь“, 1942, № 10, с. 155; 1943, № 5, с. 75.

⁵⁵ „Церковное обозрение“, 1942, № 11-12, с. 6-7; 1943, № 1, с. 7; 1943, № 8, с. 4-5; „Церковная жизнь“, 1942, № 10, с. 142; 1943, № 1, с. 1; 1943, № 5, с. 73-74; 1943, № 8, с. 113; 1943, № 8, с. 122.

⁵⁶ Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941-45 гг. С.-Петербург, 1999, с. 268-269.

⁵⁷ Русский корпус. Нью-Йорк, 1963, с. 39-40, 115.

⁵⁸ Мора да се истакне да пут војног свештеника Руског корпуса није привлачио сваког клирика РПЦ(з). На пример њега је покушавао да избегне о. Владимир Родзјанко. Косик В. И., Русская церковь в Югославии (1920-1940-е гг. XX в.). Москва, 1999, Приложение II – „Из воспоминаний Владыки Василия (Родзјанко)“

сведочи и чињеница да су након рата четворица бивших свештеника Корпуса били постављени за епископе у различитим епархијама РПЦ(з)⁵⁹. Пошто се свештенство Корпуса налазило под јурисдикцијом митрополита Анастасија у својству Управника руских парохија у Србији⁶⁰, због тога се (као и у свим другим парохијама РПЦ(з) у Србији) на службама редовно помињало име световног владара – краља Петра II Карађорђевића и поглавара СПЦ – Патријарха Гаврила⁶¹.

У јесен 1944, три недеље пре уласка у Београд јединица РСЦА и партизана, поглавари РПЦ(з) су као и већина осталих руских емиграната напустили Србију⁶². У исто време део пастве и свештенства који је одлучио да остане у земљи пружао је реални „отпор по питању одласка чудотворне Иконе и самог Владике Митрополита“⁶³. Ово је био

„мањи део емиграције – такозвани ‘левичари’ и ‘совјетски патриоти’ ... [која је сматрала – А.Т.], да се не сме ратовати са болшевицима, јер се интереси совјетске власти ... поклапају са интересима Русије. Ову групу су ... предводили двојица свештеника: протојереј И. Сокаљ и протојереј В. Некљудов⁶⁴. Они су окупљали митинге иза цркве Св. Тројице и наговарали су паству да не иду у Руски Корпус и да се не боје комуниста, јер ‘болшевика више нема и остали су само Руси’. Оба ова свештеника ... су за време офанзиве совјетских трупа наговорили значајан део пастве да остане у Београду...“⁶⁵.

Сва власт над пословима руске цркве у Југославији била је за време повлачења остављена Епархијском савету који су сачињавали о. Иоанн Сокаљ (зам. председника), о. Виталиј Тарасјев, о. Владимир Мошин, Викентиј Фрадински (секретар)⁶⁶. Фактички власт је прешла у руке најстаријег руског свештеника протојереја Јована Сокаља. Руска црква је имала у том тренутку две општине, два манастира, 20 свештеноучитеља, 15 монаха, 32 монахиње и око 3000 верника. У највећој руској цркви у Београду, у цркви Св. Тројице, одлучили су да остану четворица свештеника: о. И. Сокаљ, о. В. Некљудов, о. В. Тарасјев и о. В. Мошин⁶⁷. Одлуком Синода СПЦ а на молбу парохијског савета и чланова Епископског савета руске заграничне цркве, Епархијски савет и старешине Руске цркве примљени су новембра 1944. под заштиту СПЦ⁶⁸. На тај начин фактички је било започето ново раздобље у животу руске православне цркве на простору Западног Балкана.

⁵⁹ Прот-ов Н., Полковые священники Русского корпуса // Наши вести. Издание Союза чинов Русского корпуса, 1995, № 438.

⁶⁰ За разлику од осталих јединица руских колаборациониста, где су обавезе војних свештеника вршили како свештеници из РПЦ(з) тако и формално преостали под управом Васељенског и чак Московског патријарха. Константинов Д., прот., Записки военного священника. Канада, 1980, с. 26.

⁶¹ Шкаровский М. В., Нацистская Германия и Православная церковь. Москва 2002, с. 205.

⁶² Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941-45 гг. С.-Петербург, 1999, с. 278-280.

⁶³ Граббе протопресвитер Георгий, Архиерейский Синод во II Мировую войну. Лекция (по магнитофонной записи), Нью-Йорк, 1978.

⁶⁴ Њихови погледи по том питању су били чврсти и доследни и нису проистицали из брзог и снажног напора РСЦА. На пример чак и до почетка рата 1938. о. В. Некљудов је залепио папиром у руској капели на Новом Гробљу слику Николаја II. Маевский В., Русские в Югославии. Взаимоотношения России и Сербии. Нью-Йорк, 1966, т. 2, с. 275. Идеја о помирењу са РПЦ МП већ у предратно доба се појавила у глави појединих верника и клирика РПЦ(з) у Југославији. Косик В. И., Русская церковь в Югославии (1920-1940-е гг. XX в.). Москва, 1999, гл. 4: „Церковь, общество, политика“.

⁶⁵ Русский Корпус на Балканах во время II Великой войны 1941-45 гг. С.-Петербург, 1999, с. 50.

⁶⁶ Косик В. И., Русская церковь в Югославии (1920-1940-е гг. XX в.). Москва, 1999, гл. 5: „Война и послевоенные годы“

⁶⁷ Косик В. И., Русская церковь в Югославии (1920-1940-е гг. XX в.). Москва, 1999, Приложение I: „Из воспоминаний академика, протоиерея Владимира Мошина“

⁶⁸ Радић Р., Живот у временима: Гаврило Дожих (1881-1950), Београд, 2006.